

УДК 347.2/.3

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.07>**Роман Панькевич,***аспірант кафедри цивільного права та процесу**Львівського національного університету імені Івана Франка*

ЗМІНА ТА ПРИПИНЕННЯ ПРАВОВІДНОШЕННЯ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ОХОРОНЮВАНИХ ЗАКОНОМ ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Стаття присвячена комплексному і системному дослідженню зміни та припинення правовідношення як способу захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів держави і територіальних громад.

У статті автором з'ясовано зміст та підстави вказаного способу захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів держави і територіальних громад, спираючись на порівняльно-правовий аналіз українського та зарубіжного законодавства.

Констатовано, що цивільне законодавство України та зарубіжних країн передбачає можливість зміни та розірвання договору за взаємною згодою або за рішенням суду на вимогу однієї зі сторін договору. Автором наголошено, що лише істотне порушення умов договору може бути підставою для його зміни чи розірвання судом на вимогу держави або територіальної громади. При цьому суду необхідно у кожному конкретному випадку перевіряти наявність істотного порушення умов договору; шкоди, завданої цим порушенням; її розміру; а також установити, чи справді сторона договору розраховувала на значно більше, ніж отримала у зв'язку з таким порушенням.

У статті наведено приклад цивільної справи, у якій мало місце застосування припинення правовідношення як способу захисту цивільних прав та інтересів держави.

Порівняльно-правовий аналіз цивільного законодавства зарубіжних країн дає підстави стверджувати, що іноземні суди, змінюючи або розриваючи договір, враховують інтереси як кредитора, так і боржника, забезпечуючи справедливий баланс між сторонами, керуючись при цьому принципами законності, розумності та свободи договору.

З урахуванням того, що чинне цивільне законодавство України не містить подібних положень, а судова практика свідчить про неоднакове застосування судами норм зобов'язального права з метою уникнення зловживань та безвідставної відповідальності сторін, насамперед держави і територіальних громад, автор пропонує закріпити у ЦК України положення про те, що, змінюючи або розриваючи договір, однією зі сторін якого є держава або територіальна громада, суд мусить урахувати як приватний, так і публічний інтереси, забезпечуючи справедливий баланс між сторонами, керуючись принципами законності, розумності та свободи договору.

Ключові слова: договір, зобов'язання, суд, законодавство, рішення, сторони договору, майно.

Постановка проблеми. Зміна та припинення правовідношення за змістом ст. 16 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України вважаються зобов'язально-правовими способами захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів. Разом із тим у доктрині приватного права відсутні спеціальні дослідження щодо застосування вказаних способів у контексті захисту цивільних прав та інтересів держави і територіальних громад. Чинне цивільне законодавство України, яке регулює вказані правовідносини, також потребує відповідних змін та уточнень, ураховуючи досвід зарубіжних країн.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї теми. Загалом, питання зміни та припинення цивільного правовідношення розглядалися та досліджувалися у працях С. О. Бородовського, Н. О. Весни, О. В. Дзери, М. М. Дякович, В. М. Коссака, Н. С. Кузнєцової, Р. А. Майданіка, Н. М. Процьків, І. О. Ромащенко, Р. О. Стефанчука та інших, однак досі потребують подальшого наукового дослідження.

Метою статті є з'ясування змісту та підстав зміни і припинення правовідношення як способу захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів держави

і територіальних громад, спираючись на порівняльно-правовий аналіз українського та зарубіжного законодавства, а також вироблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства України з цих питань.

Виклад основного матеріалу. Насамперед зазначимо, що за визначенням професора П. М. Рабіновича, правове відношення – це передбачене юридичною нормою ідеологічне суспільне відношення, яке виражається у взаємних юридичних правах і обов'язках суб'єктів права [1, с. 81].

Зобов'язальні правовідносини (договірні та недоговірні) регулюються ЦК України, зокрема книгою п'ятою. За приписами ст. 509 ЦК України зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від вчинення певної дії (негативне зобов'язання), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Зобов'язання виникають з підстав, встановлених ст. 11 цього Кодексу, найпоширенішою серед яких є правочин, зокрема договір.

На думку І. О. Ромашенка, зміна правовідношення полягає у зміні його суб'єкта, об'єкта чи змісту, а припинення правовідношення – у припиненні всіх прав та обов'язків сторін правовідношення. Крім того, додатковими критеріями відмежування зміни від припинення правовідношення у зобов'язаннях є предмет та спосіб виконання зобов'язання, що невідворотно позначається на об'єкті та змісті такого правовідношення, то, відповідно, має місце припинення попереднього правовідношення та виникнення нового [2, с. 66–67].

За загальним правилом, викладеним у ч. 1 ст. 651 ЦК України, зміна або розірвання договору допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом. Аналогічна норма щодо господарських договорів міститься у ч. 1 ст. 180 Господарського кодексу України [3].

Однак договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу однієї зі сторін у разі істотного порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом.

Норми спеціальних законів також передбачають можливість зміни або розірвання договору судом на вимогу однієї зі сторін. Наприклад, у ч. 1 ст. 24 Закону України «Про оренду землі» [4] вказано, що на вимогу однієї зі сторін договір оренди землі може

бути достроково розірваний за рішенням суду в разі невиконання сторонами обов'язків, передбачених ст. ст. 24 і 25 цього Закону, та умовами договору в разі випадкового знищення чи пошкодження об'єкта оренди, яке істотно перешкоджає передбаченому договором використанню земельної ділянки, а також на підставах, визначених Земельним кодексом України та іншими законами України.

Подібне положення міститься у ч. 3 ст. 26 Закону України «Про оренду державного та комунального майна» [5], де визначено, що на вимогу однієї зі сторін договір оренди може бути достроково розірвано за рішенням суду у разі невиконання сторонами своїх зобов'язань та з інших підстав, передбачених законодавчими актами України.

Як приклад застосування припинення правовідношення, як способу захисту цивільних прав та інтересів держави шляхом дострокового розірвання договору судом у зв'язку з його істотним порушенням однією зі сторін пропонуємо розглянути справу № 235/7381/16-ц [6].

Так, у листопаді 2016 року Красноармійська місцева прокуратура Донецької області, діючи в інтересах держави в особі Красноармійської районної державної адміністрації Донецької області (далі – позивач), звернулася до суду з позовом до ОСОБА_1 (далі – відповідач) про розірвання договору оренди землі та зобов'язання вчинити дії.

Позов обґрунтовано тим, що прокуратурою в ході вивчення стану додержання вимог земельного законодавства встановлено, що 31.05.2016 між позивачем та відповідачем укладено договір оренди землі для ведення товарного сільськогосподарського виробництва терміном на 14 років загальною площею 70 га сільськогосподарських угідь (багаторічних насаджень). Відповідач під час використання спірної земельної ділянки порушив умови договору та використовує її не за цільовим призначенням (видом використання) з відступленням від проекту землеустрою земельної ділянки, а саме замість вирощування багаторічних насаджень переробив земельну ділянку під рілля та засіяв сільськогосподарськими культурами – пшеницею. Отже, відповідач істотно порушив умови договору оренди землі, що є підставою для його розірвання.

Рішенням Красноармійського міськрайонного суду Донецької області від 13.02.2017, залишеним без змін ухвалою Апеляційного суду Донецької області від 17.05.2017, позовні вимоги задоволено. Розірвано договір оренди землі та зобов'язано

відповідача повернути державі в особі Красноармійської районної державної адміністрації Донецької області спірну земельну ділянку.

Рішення судів мотивоване тим, що відповідач у порушення вимог ст. 19 Земельного кодексу України та умов договору оренди землі змінив цільове призначення переданої йому земельної ділянки, що відповідно до п. 37 договору, ст. 141 Земельного кодексу України та ст. 651 ЦК України є підставою для його розірвання за рішенням суду.

Верховний Суд, переглядаючи вищевказані судові рішення в касаційному порядку, зазначив, що суди попередніх інстанцій обґрунтовано виходили з наявності підстав для розірвання укладеного договору оренди через порушення відповідачем ст. ст. 25, 32 Закону України «Про оренду землі», що призвело до порушення режиму використання земельної ділянки, у тому числі забур'янення і заліснення її частини.

У наведеному прикладі суд захистив порушені майнові права та інтереси держави шляхом припинення правовідношення між державою в особі райдержадміністрації та орендарем, оскільки останній істотно порушив умови договору оренди та вимоги цивільного законодавства.

Отже, лише істотне порушення умов договору може бути підставою для його зміни чи розірвання судом на вимогу держави або територіальної громади.

Своєю чергою законодавець передбачив, що істотним є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала під час укладення договору (ч. 2 ст. 651 ЦК України).

Згідно з правовим висновком Верховного Суду України, викладеним у постанові від 18.09.2013 у справі № 6-75цс13 [7], оцінка порушення договору як істотного здійснюється судом відповідно до критеріїв, які встановлені вказаною нормою. Вирішуючи питання про оцінку істотності порушення стороною договору, суди мають встановити не лише наявність істотного порушення договору, але й наявність шкоди, завданої цим порушенням другою стороною, яка може бути виражена у вигляді реальних збитків та (або) упущеної вигоди; її розмір, який не дає змогу потерпілій стороні отримати очікуване під час укладення договору, а також встановити, чи є справді істотною різниця між тим, на що має право розраховувати сторона, укладаючи договір, і тим, що насправді вона змогла отримати.

У доктрині цивільного права склалися дещо ширше розуміння істотності

порушення умов договору. Наприклад, Л. В. Макачук пише, що в оцінці істотності порушення необхідно брати до уваги два взаємопов'язані чинники. По-перше, необхідно виділити чинник значимості самого порушення, який указує, наскільки серйозно були порушені договірні зобов'язання. По-друге, слід брати до уваги чинник значимості негативних наслідків такого порушення для кредитора (наявність шкоди, неможливість досягнути певного результату, втрата інтересу у виконанні договору тощо). Тільки з урахуванням обох чинників можна говорити про істотність порушення і допустимість розірвання договору. Суд має оцінювати істотність порушення, порівнюючи обидва чинники і знаходячи справедливий баланс. При цьому якщо хоча б один з двох цих чинників яскраво виражений позитивним чином: заподіяні значні наслідки або саме порушення мало значний характер, то розірвання юридично виправдане, навіть якщо другий чинник виражений не досить [8, с. 203].

На думку С. О. Бородовського, зміст істотності порушення договору має бути поставлений у залежність від терміна «позбавлення значною мірою». У кожному конкретному випадку суд має встановити мету договору і те, що насправді сторона отримала. Тобто визначальним для визначення істотності заподіяної шкоди є мета, з якою сторона уклала цей договір [9, с. 161].

Слушно видається позиція науковців, які вважають, що, визначаючи те чи інше порушення істотним, а отже, таким, що дає право вимагати розірвання договору, суд має з'ясувати, «чи справді істотною є різниця між тим, на що вправі була розраховувати сторона під час укладення договору, і тим, що насправді змогла отримати» [10, с. 351]. Тому важливо встановити, беручи до уваги правила тлумачення договору, які конкретно цілі ставила перед собою сторона у момент укладення договору і наскільки дії або бездіяльність боржника розходяться з цими цілями [11, с. 72]. Серйозність порушення має визначатися не шкодою, а її співвідношенням з тим, чого могла очікувати від виконання сторона [12, с. 58; 13, с. 496].

Здійснюючи порівняльно-правовий аналіз українського та зарубіжного законодавства з окреслених питань, зазначимо, що в іноземних державах підставою для зміни чи розірвання договору також є істотне порушення його умов однією зі сторін.

Так, вказівку на істотне порушення договору як на підставу для припинення дії договору знаходимо у Віденській конвенції про право міжнародних договорів [14].

Стаття 60 цієї Конвенції визначає, що істотне порушення договору полягає у такій відмові від договору, яка не допускається Конвенцією, або у порушенні положення, яке має істотне значення для здійснення об'єкта і цілей договору. Акцентується увага на необхідності дотримання вимог нормативного акта, що стосуються порядку виконання договірних зобов'язань. Тобто у разі якщо сторона припинила здійснення договору, але в межах правил Конвенції такі дії не будуть визнані істотним порушенням зобов'язання. Крім цього, стаття містить пряму вказівку на необхідність визначення об'єкта та цілі договору, а також необхідних та важливих елементів для їх здійснення [15, с. 76].

Як пише Н. О. Весна, істотне порушення договору як підстава для його розірвання міститься і в законодавчих актах багатьох зарубіжних країн. Проте варто зауважити, що деякі держави відмовились від такого поняття у своїх нормативних актах [15, с. 76–77]. Так, Цивільний кодекс Франції не містить критеріїв, якими слід керуватися під час прийняття рішення про розірвання договору. Така ситуація вказує на те, що суд на власний розсуд приймає рішення про те, чи порушення було досить істотним для того, щоб розірвати договірні відносини [16, с. 760]. У разі розгляду питання про розірвання договору суд може взяти до уваги разом з іншими фактами і такі обставини, як відсутність вини та наявність форс-мажорних обставин [17, с. 348].

На відміну від французького, Цивільний кодекс Італії вже включає істотне порушення договору як підставу для розірвання останнього. Крім цього, для визначення істотності порушення враховується як об'єктивний (характер порушення), так і суб'єктивний (вплив порушення на ступінь заінтересованості кредитора в збереженні порушеного договору) фактори [18, с. 409].

На противагу континентальній системі права, судова система Англії виробила певні критерії, які допомагають віднести конкретне порушення до категорії істотного. До обставин, які можуть вказувати на істотне порушення, належать:

- 1) відсутність розумних причин для порушення;
- 2) неадекватність збитків як способу захисту прав кредитора;
- 3) невизначеність у подальшому виконанні;
- 4) мізерність виконаного порівняно з обсягом зобов'язань боржника;
- 5) відвертий та грубий характер порушення та інші обставини [19, с. 770].

Водночас практика показує, що англійські суди можуть відмовити у визнанні порушення істотним та розірванні договору, якщо:

- у результаті розірвання договору відбудеться безпідставне збагачення кредитора;
- розірвання договору спричинить значні збитки або витрати боржника, які будуть не співрозмірними з незручностями кредитора, що виникли в результаті порушення договору;
- кредитор намагається розірвати зобов'язання не з причини грубого порушення договору боржником, а для того, щоб використати незначне порушення як привід позбавитися від договору, що став невідгідним з незалежних від порушення причин [20, с. 357].

В англійському праві відсутність вини або наявність форс-мажорних обставин не впливає на можливість розірвання договірного зобов'язання. Однак такі фактори можуть враховуватися у разі визначення істотності порушення зобов'язання та наявності підстав для його розірвання [21, с. 348].

У цивільному законодавстві Російської Федерації також передбачено істотне порушення договору як підстава для його зміни або розірвання. Так, ч. 2 ст. 450 Цивільного кодексу Російської Федерації визначає, що істотним є порушення договору однією зі сторін, яке спричиняє іншій стороні такі збитки, що вона значною мірою позбавляється того, на що могла розраховувати під час укладення договору [22].

Важливе місце в регулюванні міжнародних договірних зобов'язань посідають Принципи міжнародних комерційних договорів (Принципи УНІДРУА) [23], які встановлюють загальні норми для міжнародних комерційних договорів та підлягають застосуванню в разі, якщо сторони погодилися, що їхній договір буде регулюватися цими Принципами. Відповідно до ч. 2 ст. 7.3.1 Принципів УНІДРУА під час визначення, чи є невиконання зобов'язання істотним, слід враховувати, зокрема:

- чи значною мірою невиконання позбавляє потерпілу сторону того, чого вона вправі була очікувати згідно з договором, крім випадків, коли інша сторона не передбачала і не могла розумно передбачити такий результат;
- чи має принциповий характер з точки зору договору суворе дотримання невиконаного зобов'язання;
- чи є невиконання умисним або вчинено через грубу недбалість;
- чи дає невиконання стороні підстави вважати, що вона не може розраховувати на

виконання договору іншою стороною у майбутньому;

– чи понесе сторона, яка не виконала зобов'язання, неспіврозмірні втрати у разі припинення договору.

Висновки і пропозиції

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що цивільне законодавство України та зарубіжних країн передбачає можливість зміни та розірвання договору за взаємною згодою або за рішенням суду на вимогу однієї зі сторін договору. Разом із тим суду необхідно у кожному конкретному випадку перевіряти наявність істотного порушення умов договору; шкоди, завданої цим порушенням; її розміру; а також установити, чи справді сторона договору розраховувала на значно більше, ніж отримала у зв'язку з таким порушенням.

Порівняльно-правовий аналіз цивільного законодавства зарубіжних країн дає підстави стверджувати, що іноземні суди, змінюючи або розриваючи договір, враховують інтереси як кредитора, так і боржника, забезпечуючи справедливий баланс між сторонами, керуючись при цьому принципами законності, розумності та свободи договору.

З огляду на те, що чинне цивільне законодавство України не містить подібних положень, а судова практика свідчить про неоднакове застосування судами норм зобов'язального права, з метою уникнення зловживань та безпідставної відповідальності сторін, насамперед держави і територіальних громад, пропонуємо закріпити у ЦК України положення про те, що, змінюючи або розриваючи договір, однією зі сторін якого є держава або територіальна громада, суд має врахувати як приватний, так і публічний інтереси, забезпечуючи справедливий баланс між сторонами, керуючись принципами законності, розумності та свободи договору.

Список використаних джерел:

1. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Вид, 10-е, доповнене. Львів : Край, 2008. 224 с.
2. Ромашенко І. О. Співвідношення понять «зміна правовідношення», «припинення правовідношення», «зміна права» та «припинення права» у цивільному праві. *Право і громадянське суспільство*. № 1, 2015. С. 62–70.
3. Господарський кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
4. Закон України «Про оренду землі». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14>.

5. Закон України «Про оренду державного та комунального майна». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-12>.

6. Постанова Верховного Суду від 24.07.2019 у справі № 235/7381/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83335389>.

7. Постанова Верховного Суду України від 18.09.2013 у справі № 6-75ц13. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34064402>.

8. Макачук Л. В. Критерії істотності порушення договору як підстави його розірвання. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 201–205. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2013_2_49.

9. Бородовський С. О. Укладення, зміна та розірвання договору у цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2005. 211 с.

10. Брагинский М. И. Договорное право: Общие положения / Брагинский М. И., Витрянский В. В. Москва : Статут, 1997. С. 351.

11. Соменков С. А. Расторжение договора в гражданском обороте: теория и практика. Москва : МЗ-Пресс, 2002. С. 72.

12. Процьків Н. М. Правове регулювання розірвання цивільно-правових договорів за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2003. 180 с.

13. Мілаш В. С. Господарське право : курс лекцій: У 2 ч. Ч. 1. Харків : Право, 2008. 496 с.

14. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 11 квітня 1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118.

15. Весна Н. О. Істотне порушення договору як підстава його розірвання в міжнародному та зарубіжному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. Вип. 38(1). С. 76–79. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2016_38\(1\)_20](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2016_38(1)_20).

16. Cases, Materials and Texton Contract Law / H. Beale, A. Hartkamp, H. Kotz, D. Tallon. Oxford, 2002. 760 p.

17. Marsh P. D. V. Comparative Contract Law. England, France, Germany. 1996. 515 p.

18. Antoniolli L. Principles of European Contract Law and Italian Law. A Commentary. The Hague / L. Antoniolli, A. Veneziano. 2005. 409 p.

19. Treitel G. H. The Law of Contract. London, 2003.

20. Treitel G. H. Remedies for Breach of Contract. A Comparative Account. Oxford, 1988.

21. Perillo J. M. Calamari and Perillo on. St. Paul, Minn., 2003.

22. Цивільний кодекс Російської Федерації від 30.11.1994 р. URL: <http://base.garant.ru/10164072/30>.

23. Принципи міжнародних комерційних договорів (принципи УНІДРУА (UNIDROIT)). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_920.

The article is devoted to a comprehensive and systematic study of changing and ending legal relationships as a way of protecting civil rights and the interests of the state and territorial communities protected by law.

The article describes the content and grounds of this method of protection of civil rights and the interests of the state and the territorial communities protected by law, based on a comparative legal analysis of Ukrainian and foreign legislation.

It is stated that the civil legislation of Ukraine and foreign countries provides for the possibility of modification and termination of the agreement by mutual consent or by court decision at the request of one of the parties to the agreement. The author emphasized that only a material breach of the contract may be grounds for its amendment or termination by a court at the request of the state or territorial community. In this case, it is necessary for the court to check in each case the existence of a material breach of contract; the harm caused by this violation; its size; and to determine whether the party to the contract actually counted for much more than it received for the breach.

Comparative legal analysis of civil law of foreign countries gives grounds to claim that foreign courts, by modifying or terminating the contract, take into account the interests of both the creditor and the debtor, ensuring a fair balance between the parties, while respecting the principles of legality, prudence and freedom of contract.

Considering that the current civil law of Ukraine does not contain such provisions, and the jurisprudence testifies to the unequal application of the rules of the mandatory law by the courts, in order to avoid abuse and unreasonable liability of the parties, first of all the state and territorial communities, the author proposes to consolidate the provisions of the Civil Code of Ukraine stating that by modifying or breaking a treaty to which a state or a territorial community is a party, the court must take into account both private and public interests, ensuring a fair point with the parties, guided by the principles of legality, rationality and freedom of contract.

Key words: contract, obligations, court, legislation, decisions, parties to the contract, property.

